

ОБЩ УВОД

Книжовният език, който играе основна роля в културната, обществено-политическата и производствената дейност на обществото, е явление с неизмеримо значение за живота на народа, основна спойка и израз на националното единство.

Изграждането на новобългарския (или съвременния български) книжовен език, който е пряк наследник на класическия славянски език — старобългарския, — е един от най-съществените процеси на нашето Възраждане. Неговото възникване, както и формирането на останалите книжовни езици в Централна и Югоизточна Европа, е тясно свързано с развоя на социално-икономическия, политическия и културния живот на обществото в епохата на Възраждането, когато се появяват и се утвърждават новите, капиталистически производствени отношения и когато националноосвободителното движение придобива широк размах. Тази тясна връзка се дължи на факта, че езикът, който е най-важният белег на нацията, е не само предпоставка за обществения напредък, но и един от най-съществените негови ускорители, мощен фактор за националното развитие и обединение на народните маси.

В началния период на Българското възраждане, когато Отец Паисий и неговите първи приемници и последователи Софроний Врачански, Йоаким Кърчовски и Кирил Пейчинович разгръщат своята бележита дейност, книжовният език в българските земи е изграден предимно на основата на старинната писмена езикова традиция, представена главно (но не само) чрез книжнината на черковнославянския език. Този език (който представлява руска редакция на старобългарския език) е бил вече твърде отдалечен от говоримата народна реч, в която през последните векове от донационалната епоха настъпват важни промени (предимно от граматично естество) — разпадане на склонението и установяване на аналитичен строеж, въвеждане на членни форми и на преизказно наклонение и др. Ето защо езикът на традиционната литература в края на XVIII и началото на XIX в. не може да служи като пълноценно средство за общуване през епохата, когато започва процесът на бърз просветен, обществено-политически и икономически напредък на българите, който довежда до формирането на българската нация. Това е напълно ясно още на първите наши възрожденски книжовници, които издигат като ръководно начало в своята дейност идеята да се пише на разбираем за народа език. След Паисий, който заявява „простим болгаром просто и написах“, Софроний Врачански, Й. Кърчовски и К. Пейчинович подхващат тази програмна идея и декларират още в заглавията на съчиненията си, че те са написани или преведени на „простейший язык болгарский“.

Разбира се, на този етап от развоя на нашия книжовен език е било немислимо да се пише само на народен език. Поради това езикът на пър-

вите възрожденски съчинения представлява сложно преплитане на особености на народната основа и на книжовната (предимно черковнославянската) писмена традиция. Още тогава обаче се наблюдава подчертана тенденция за увеличаване на елементите от народната реч в книжовно-езиковата практика. Тази тенденция остава неизменна и трайна през всички по-нататъшни етапи от развоя на новобългарския книжовен език.

Облик на българския книжовен език през първата четвърт на XIX в. дава езикът на знаменития „Рибен буквар“ на Петър Берон от 1824 г. — първата книжовна творба, която изцяло е изградена в езиково отношение на основата на народната реч. През този етап, както и през етапа от средата на XIX в. до Освобождението, се водят разпалени спорове и борби за характера и особеностите на новобългарския книжовен език. Пред нашите възрожденски книжовници теоретически се очертават три пътя за изграждане на книжовния език — той да се опре изцяло върху основата на черковнославянския език, смятан още тогава основателно за старобългарски по своята същност (т. нар. Черковнославянска школа), да се възприеме за основа на книжовния език живата народна реч (Новобългарска школа) или основата на книжовния език да бъде компромисна, т.е. диалектните различия да се уравниесават чрез черковнославянския език, който да бъде нещо като арбитър при разрешаването на по-сложни въпроси (Славянобългарската школа). Развитието на езика довежда по естествен път до победата на Новобългарската школа, която поставя говоримия народен език като основа на изграждащия се книжовен български език.

Новобългарският книжовен език обаче не се формира само на основата на народните говори — съществена роля при установяване на неговата нормативна система изиграва и писмената традиция. В същност през османското робство книжовният живот в българските земи, макар и да заглъхва, не прекъсва напълно. За това говорят многобройните ръкописи от XV и XVI в., писани в нашите манастири, възрождането на книжовния език от Софийската книжовна школа през XVI в., чийто език по тип е среднобългарски, както и дамаскинската литература от XVI и особено от XVII и XVIII в., в която проникват някои елементи от живата народна реч.

Наред с прякото писменоезиково наследство особено силно влияние върху процеса на изграждането на новобългарския книжовен език оказва черковнославянският език. Когато през XVII и XVIII в. руските печатни богослужбени книги проникват в България, техният черковнославянски език въпреки съществените му отлики от новобългарския народен език се възприема от тогавашните наши книжовни дейци — до голяма степен основателно — като старобългарски, т.е. като форма на българския език, като роден език. Още за Паисий българският и черковнославянският език образуват единство, което се противопоставя на другите, чуждите езици. Съветвайки българите да се учат „по своему языку“, той има пред вид и книжнината, написана на черковнославянски език, който за него е български език от времето на Кирил и Методий. По-късно Н. Рилски и други книжовни дейци предоставят на черковнославянския език ролята на фактор за превъзможване на диалектното разнообразие на българската народна реч, а представителите на черковнославянската школа, обявявайки, че черковнославянският език

е истинският старобългарски език, наречие, което е „отечествено и природно“ нам, настояват за използването на повече изразни средства от този език в нашата книжнина.

Съзнанието, че черковнославянският език е старобългарски, т.е. роден език, съществено допринася за широкото проникване на елементи от този език в писмената практика на българската интелигенция от края на XVIII до средата на XIX в., пък и след това. И въпреки че по-късно много от черковнославянските езикови особености биват изоставени, в новобългарския книжовен език остават ярки следи от тази форма на българския език — включително и цели словообразователни и дори морфологични категории. Например главно под черковнославянско езиково влияние (което по-късно се преплита с влиянието от руски език) в новобългарския книжовен език проникват отглаголните съществителни на *-ние* и *-ие* (*знание, събрание, благодравие*), многобройните имена на *-тел, -телен* (*учител, читател, спасителен, съзидателен*), формите с наставка *-им, -ем* (*любим, непобедим, изменяем*), подчинените определителни изречения, въведени с *който* и др. По такъв начин новобългарският книжовен език, който е изграден по начало на народна основа, включва в своята система и редица елементи от книжовноезиковата традиция, които не дублират, а допълват и обогатяват неговите изразни средства и възможности.

След победата (макар и относителна) на Новобългарската школа на преден план излиза въпросът за преодоляването на диалектната пъстрота в книжовноезиковата практика. Този процес — общо казано — протича по следния начин:

Докато в началните етапи от развоя на новобългарския книжовен език всеки книжовник се опира преди всичко на родния си диалект, с развитието на училищното дело, литературата, журналистиката, книгопечатането и останалите области на нашия културен живот книжовните дейци започват да правят разлика между тясно диалектни и по-общо употребявани думи и форми и ръководени от стремежа за езиково единство, в своето творческо развитие постепенно започват да се освобождават от тясно диалектните черти на езика си. Така независимо от личните си схващания по въпросите за диалектната основа на формирацията се български книжовен език нашите възрожденци, опрени на определена говорна среда, започват да включват в езика на своите съчинения все по-голям брой лексикални и граматични черти, намерили място в езика на преобладаващ брой книжовници и превърнали се по този начин в общобългарски особености на книжовния език. Процесът на освобождаване от силното влияние на родния говор проличава съвсем ясно дори при бегла съпоставка на различните издания на едни и същи книжовни творби или на съчиненията на едни и същи автори, излезли от печат по различно време. Този процес е характерен за книжовниците от всички краища на българското езиково землище — за В. Друмев, Ил. Блъсков, Н. Хаджиконстантинов-Джинот, К. Миладинов, Р. Жинзифов, П. Р. Славейков, дори и за Хр. Ботев.

Особено важно място при установяването на това единство, което подготвя почвата за нормативно устройство на нашия книжовен език, заема книжовноезиковата практика на такива авторитетни поети и писатели като П. Р. Славейков, Хр. Ботев, Л. Каравелов (а по-късно и Ив. Вазов), които развиват и активна журналистическа дейност (вест-

нищите „Македония“, „Гайда“, „Знаме“, „Свобода“, „Независимост“ са били широко разпространени на времето си и са прониквали във всички краища на българската езикова територия). И не случайно някои важни особености именно на езика на тези книжовници постепенно започват да се осъзнават като наддиалектни и да се възприемат като книжовноезикови, т. е. да играят ролята на образец и на насочващ и регулиращ фактор. По такъв начин се очертават основните фонетични, граматични и лексикални норми на нашия книжовен език.

От Освобождението до края на миналия век, в условията на свободната българска държава, тенденцията към унифициране и обогатяване се засилва още повече и в началото на ХХ в. най-важните единни норми на съвременния български книжовен език са вече установени. Това създава необходимите предпоставки за неговото по-нататъшно развитие и обогатяване в лексикално, терминологично и стилистично отношение, за изграждането му в сравнително кратък срок като пълноценно средство за общуване на нацията. Този процес на интензивно развитие и обогатяване се ускорява още повече след 9. IX. 1944 г., когато при социалистическите обществени, културни и производствени отношения ролята и участието на всички слоеве от нашето общество в езиковото строителство съществено нарастват.

Един от основните въпроси, които отдавна стоят в центъра на вниманието на специалистите, е въпросът, каква е д и а л е к т н а т а о с н о в а на новобългарския книжовен език.

В основата на съвременния български книжовен език въпреки различието на много черти от различни диалекти са легнали централните балкански говори, от които в новобългарския книжовен език са възприети твърде важни особености (свързани например с характера на якането, с ударението, мекостта на съгласните, глаголните окончания и др.). Обстоятелството, че в периода на националноосвободителните борби, когато започва установяването на основните норми на книжовния език, централните балкански области (от двете страни на Балкана) са заемали челно място в икономическия, обществено-политическия и културния живот на страната, достатъчно ясно говори, че са съществували всички предпоставки в основата на формиращия се книжовен език да легнат съществени особености, присъщи именно на централните балкански говори. За превръщането обаче на тези предпоставки в реалност особено важна роля е изиграл и фактът, че за регулиращ фактор в процеса на унифицирането и нормативното устройство на новобългарския книжовен език е служел езикът на П. Р. Славейков, Хр. Ботев, Л. Каравелов, Ив. Вазов и други изтъкнати книжовни дейци, които произхождат — не случайно — именно от областите около Централния Балкан (и Средногорieto) и към чиято писмена практика са се приспособявали книжовните дейци от различните краища на България, освобождавайки се постепенно от някои тясно диалектни черти.

Съвременният български книжовен език обаче не се изгражда изцяло на основата на централните балкански говори, а включва в себе си много черти и от други български говори. Ето защо в същност днес той представлява синтез от съществени особености както на източните, така и на западните български говори. Най-типичните източнобългарски чер-

ти на нашия книжовен език са: правилото за изговор на променливото [я], характерно за Североизточна България — *голям — големи, бряг — брегът* (а не *голем, брег*, както е в западните говори); изговор на меки съгласни в определени форми — *нося, носят, учителя, другаря* (а не *носа, носат, учителя, другара*); някои особености на ударението — *глава, четва, напиша* (а не *глава, напиша*); окончание *-а, -я* при 1 л. ед. ч. сегашно време на глаголите — *пиша, вода* (а не *пишем, водим*) и др. В българския книжовен език са възприети и много особености, присъщи на западните български говори: липсата на силна редуция на неударените гласни [а] и [о] и чистият и ясен изговор на неударено [е] — *работата, детето, зелено, воловете* (а не *рабултът, зил'ену, буловити*); твърдият изговор на съгласните (без [г, к, х]) пред [е] и [и] — *ден, теле, нещо, отивам* (а не *д'ен, т'ил'е, ут'ивъм*), както и липсата на йотация пред [е] — *есен, езеро, кое, мое* (а не *йесин, йезиро, куйе, мойе*), запазването на крайното ударено [а] при имената от женски род — *гора, вода, глава, врата, солта* (а не *гуръ, вудъ, глвъъ, вртъ, султъ*) и др. Важни граматични особености, възприети в българския книжовен език от западните говори, са деепричастните форми от типа на *четейки, ходейки, пишейки*, формите на кратките местоимения *ме, те, се* (а не *ма, та, са*), липсата на родително-винително окончание при имената на лица от мъжки род — видях *Иван*, казах на *Стоян*, съчинения на *Ботев* (а не видях *Ивана*, казах на *Стояна*, съчинения на *Ботева*) и др. Извън книжовните норми на българския език освен посочените вече особености са останали и някои сравнително широко разпространени източни и западни диалектни черти, например краесловната мекост — *соль, конь*, — присъща на редица източни говори; изговор *пат, маш, рака, гаска* вм. *път, мѣж, рѣка. гѣска* (характерен за Врачанско, Пирдопско, Софийско, Ихтиманско, Самоковско, Кюстендилско, Велешко, Битолско и др.); изговор *цър* на групата *чър — църн, цървен* (Странджа, Родопите, Западна България); членна форма *-о, -от* за мъжки род единствено число — *столо, волот* (Шуменско, Врачанско, Софийско, Самоковско, Прилепско, Родопите); частица за бъдеще време *ке — ке паднеш* (Самоковско, Ихтиманско, Софийско, Битолско, Странджа); изразите от типа на *него ден, нея вечер* (Източна България) и др.

Следователно нашият книжовен език не е изграден само върху основата на централните балкански говори (или по-общо — върху основата само на североизточните български говори). От една страна, както отбелязахме, той е възприел и редица особености от говори, отдалечени от централната балканска област, включително и голям брой западнобългарски диалектни черти. В това отношение важна роля е изиграла дейността на изтъкнати книжовници от всички краища на страната — ще отбележим например, че Р. Жинзифов е допринесъл съществено за установяване в нашия книжовен език на деепричастията от типа *ходейки, четейки*, присъщи на югозападните български говори. От друга страна, редица съществени черти на съвременния български книжовен език, които се срещат и в говорите около Централния Балкан, в същност се наблюдават в обширни райони от други краища на нашата езикова територия и следователно не са „централнобалкански“ или източнобългарски — например изговорът *път, мѣж, дѣб* е характерен както за говорите в Севе-

розападна България, така и за диалектите в Кукушко, Воденско, Охридско, Стружко, Дебърско, Гостиварско и т.н.

Освен това, макар и да се отличава от народните говори по своята по-висока обработеност, по богатството на изразни средства, по единните си и общовалидни норми, съвременният български книжовен език в процеса на своето изграждане е възприел всички най-съществени особености на целокупната народна реч, които отличават нашия език от другите славянски езици (включително и от останалите южнославянски езици — сърбохърватски и словенски) — липса на падежни форми и инфинитив, членуване на имената (*стол — столът, глава — главата*), аналитично изразяване на степените за сравнение (*по-висок, най-добър*) и на бъдеще време (*ще дойда*), богата система от глаголни времена, преизказно наклонение, удвояване на допълнението (*него го няма*) и др. Тези специфични за българския език особености, които ще бъдат разгледани подробно по-нататък, са присъщи на всички наши диалекти. Те, както и общността на основния речников фонд, обуславят единството на българския национален или общонароден език в неговите разновидности.

Освен съвременния български книжовен език в резултат на сложна историческа съдба и на причини от извънлингвистичен характер са се появили и две други писмени форми на българския език — писмено-регионалната форма, възникнала в областта Банат (СР Румъния), и писмено-регионалната норма, установявана в СР Македония (СФР Югославия). Банатската писмено-регионална норма, появила се преди повече от един век, има преди всичко източнобългарски характер и отразява особеностите на архаичен диалект от края на XIX в., запазен извън пределите на България. Тя има самостоятелна графична система, изградена върху латинската азбука, и въпреки че е с ограничена сфера на употреба, на нея се е развила относително богата и разностранна литература. (Вж. по-подробно Ст. Стойков, Банатският говор, Трудове по българска диалектология, кн. 3, София, 1967, и Лексиката на банатския говор, Трудове по българска диалектология, кн. 4, София, 1968.) Писмено-регионалната форма в СР Македония възниква по силата на политически декрет (приет в манастира Прохор Пчински на 2. VIII. 1944 г.). Тя има за основа западнобългарския *а*-говор, разпространен както извън границите на НР България, така и дълбоко в нейните предели. По своя характер тя е писмено-регионална форма на българския език, защото се изгражда на основата на български говори, които са естествено продължение от говорите в границите на НР България и образуват тях неразкъсваема езикова цялост — всички най-важни нейни черти (определяни от създателяте ѝ като специфични) са типични за големи говорни области на територията на НР България. Например изговорът *пат, маж, даб* обхваща Кюстендилско, Станкедимитровско, Източносोфийско и стига до Ботевградско и Врачанско (в Северна България) и до Пирдопско и Ихтиманско (в Южна България); изговорът *сон, дожд, песок, воведе, столо, човеко*, типичен за централните български говори в Кюстендилско и Станкедимитровско, се среща в една или в друга степен в редица родопски и тракийски диалекти; частицата за бъдеще време *ке — ке гледам* — е характерна за Самоковско, Източнософийско, Ихтиманско и за някои тракийски, родопски и странджански говори; конструкциите

от типа на *има́м дойде́но* (в смисъл на *дойдох*) са присъщи на редица рупски говори в Югоизточна България; тройната членна форма се среща в Родопите и в Трънско и мн. др. (По тези въпроси вж. по-подробно Единството на българския език в миналото и днес, Български език, 1978, кн. 1, с. 3—43.)

Освен посочените две писмено-регионални форми на българския език специфична писмена форма на езика откриваме в творчеството на някои писатели, като Тодор Влайков, Михалаки Георгиев, Елин Пелин, Венко Марковски, които създадоха някои от произведенията си на роден (или на близък до родния) диалект и издигнаха съответно пирдопския, видинския, софийския, прилепско-битолския говор до равнището на териториален диалект, на който се твори художествена литература. Тази литература се отличава със своеобразна стилистична окраска.

Следователно общонародният български език функционира в няколко разновидности — териториални диалекти, книжовен език, писмено-регионални форми, писмени диалекти, на които се създава художествена литература. Представителна форма на общонародния език е българският книжовен (литературен или стандартен) език, който функционално стои над другите разновидности на общонародния български език и играе ролята на обединително звено, на типична форма на общонародния език.

Тясно свързан с общественния живот, съвременният български книжовен език същевременно е реална лингвистична формация със свой исторически развой и със свой специфичен облик, в който са намерили израз всички съществени структурни елементи на целокупния български език. Този труд е граматика именно на тази най-обработена и развита форма на българския език.